

REÁLGEOPOLITIKA

A GEOPOLITIKA FEJLŐDÉSTÖRTÉNETE A 19–20. SZÁZAD FORDULÓJÁTÓL A 21. SZÁZAD ELSŐ NEGYEDÉIG

B E R N E K Á G N E S

A nemzetközi hírekben a geopolitika rendszeresen használt fogalomként vált, s jelenleg a nagyhatalmak konfrontációját, a háborús helyzeteket és az ebből eredő kiemelt kockázatokat értik alatta. Az egyre bizonytalanabbá váló világban általában a geopolitikai kockázatokat tartják a legveszélyesebb tényezőknek, s így a geopolitika fogalma egyre inkább az átalakuló világrenddel kapcsolatban jelenik meg. Ugyanis a feltörekvő nagyhatalmak hegemon hatalommal vívott harcában, vagyis a többpólusú világrendet megteremteni szándékozó országok és az angolszász unipoláris világrendet védelmező államok konfrontációjában nyilvánvalóan a geopolitika, mint nagyhatalmi érdekérvényesítés, messze a legfontosabb tényező. Ebből viszont egyértelműen következik, hogy a geopolitika sohasem objektív, mindig alá van rendelve a nagyhatalmi céloknak, így egy adott ország geopolitikai céljai a külügyi stratégiákban, nemzetbiztonsági doktrínákban jelennek meg. Mindezek alapján teljesen jogos a kérdés, hogy önálló tudományterület-e a geopolitika, vagy tudományterület-e egyáltalán, vagy nem más, mint egy hatalmi célokat szolgáló speciális politikai gondolkozásmód? E kérdéskörre azért is nehéz választ adni, mert a geopolitikanak három különböző megközelítési módja, értelmezési kerete van: 1) az elméleti irány, amely választ keres arra, hogy a geopolitikai gondolkozásmód milyen elméleti – kiemelten földrajzi adottságokra épülő – modelleket követ, 2) aztán a világpolitikai/világgazdasági események háttérében álló geopolitikai okok felderítése, amely legalább annyira elméleti, mint realpolitikai iránynak tekinthető, 3) harmadrészt – és alapvetően ennek köszönheti a geopolitika kiemelt fontosságát – az a realpolitikai irány, amely egy adott nagyhatalom külpolitikai céljait geostratégiai szempontból alapozza meg. E különböző megközelítési módokra vezethető vissza, hogy a geopolitika fogalma mindenki számára más jelent. Henry Kissinger, a realpolitika messze legnagyobb képviselője mindig is úgy nyilatkozott, hogy számára a geopolitika a hatalmi erőegyensúlyt jelentette, s minden elméleti és gyakorlati (külügyminiszterként és nemzetbiztonsági tanácsadóként végzett) munkájának a célja az volt, hogy megerősítse az USA hegemoniájának legitimitását és a világ hatalmi egyensúlyát fenntartó szerepkörét. Mindezek alapján megállapítható, hogy már a geopolitika fogalma sem egyértelmű, lényegében mindenki (beszűzéstől, pozíciójától és érdeklődési körétől) függően mást ért alatta, nem véletlenül egyre elterjedtebb az a vélemény is, hogy a geopolitika interdiszciplináris tudományterület.

Két tűz között – Francia újjobboldali plakát a hidegháború két szemben álló fele között örlődő Európáról a '60-as évek első felében (Reddit)

A GEOPOLITIKA MEGHATÁROZÁSA

A geopolitika saját megfogalmazásom szerint egy adott nagyhatalom/regiónális hatalom adott terület feletti uralmát vagy az adott terület feletti uralmára vonatkozó igényének narratíva formájában való kinyilatkoztatását jelenti. Vagyis a geopolitika három kulcsfogalma a hatalom, a terület és a narratíva, melyek közül a terület a meghatározó. Ugyanis a geopolitika nem egyszerűen világpolitika, s nem „csak” a nagyhatalmak harcát jelenti, hanem attól „geo”, hogy adott terület feletti hatalom megszerzésére törekszik.

A geopolitika eszmerendszerének fejlődése alapvetően e három kulcsfogalom változására vezethető vissza. 1) Hogyan értékelődik át a *hatalom* fogalma? Kik rendelkeznek hatalommal? A nemzetállamok mellett mennyiben

rendelkeznek hatalommal a vállalatok, a társadalmi közösségek, csoportok vagy az egyének? Milyen eszközei vannak a hatalomgyakorlásnak? A *hard* és a *soft power*, valamint a gazdasági hatalom egymáshoz viszonyított fontossága hogyan változik? 2) Mit jelent a *terület* a 21. században? A valós (fizikai értelemben vett) területek mellett milyen szerepe van a virtuális térnek? A technológiai fejlődés hogyan alakítja át a hatalom területi szerveződését? Meghatározó-e még a szárazföldi és tengeri hatalom fogalma, vagy légi- és űrhatalmakról kell inkább gondolkoznunk? A közel és távol

(mint földrajzi fogalmak) értelmezése hogyan értékelődik át, s miért kerül előtérbe a konnektivitás fogalma? A területek mellett milyen szerepet kapnak a hálózatok? Napjainkban hogyan lehet uralkodni egy adott terület felett? A terület hálózatai feletti hatalom egyben az egész terület feletti hatalmat is jelenti? 3) A nagyhatalmak geopolitikai *narratívája* mennyiben alapul földrajzi tényezőkön, elszakadhat-e tőlük? A nagyhatalmak és a regionális hatalmak narratívája mennyiben tér el egymástól? A hegemon nagyhatalom narratívája hogyan alapozza meg az adott világrendet? A gyors kommunikációs technológiai fejlődés hogyan alakítja át a nagyhatalmak narratíváját?

A KLASSZIKUS GEOPOLITIKA KORA

A 19. és a 20. század fordulóján kialakult geopolitika a hatalom gyakorlásának a természeti tényezőkkel való összefüggéseit vizsgálta, vagyis arra keresett választ, hogy a földrajzi helyzet és a természetföldrajzi adottságok mennyiben alapozzák meg egy nemzetállam történelmi fejlődési pályáját s ennek révén nagyhatalmi létét, nagyhatalmi stratégiáit.

A geopolitika társtudományának, a politikai földrajznak a létrejöttét a német Friedrich Ratzel *Politikai földrajz* című 1897-ben megjelent publikációjához kapcsoljuk.¹ E munkájából rendszerint az organikus államelméletet szokták idézni, amely szerint az állam térbeli terjeszkedése hasonló az élő organizmusok növekedéséhez, azaz, ahogy egy állam népessége növekszik, úgy van egyre nagyobb területre szüksége. A geopolitika kifejezést először a svéd Rudolf Kjellén használta a *Tanulmány a svéd politikai határokról* című 1899-ben megjelent írásában.² Ratzel és Kjellén munkássága alapján a klasszikus geopolitika általánosan használt meghatározása a következő: „A természeti környezet és a társadalmi tényezők közötti összefüggések vizsgálata valamely előre kitűzött politikai cél érdekében.”³ Ez a meghatározás is utal arra, hogy a geopolitika sohasem objektív, a földrajzi fogalmak geopolitikai értelmezése mindenkor a nagyhatalmi céloknak van alárendelve.

Az angolszász geopolitikai iskola megteremtője, a geopolitika tudományterületének legtöbbet idézett és leginkább vitatott szerzője a skót származású brit földrajztudós, Halford John Mackinder. Munkásságához társítjuk a geo-

1 Friedrich RATZEL: *Politische Geographie*. R. Oldenbourg, Lipcse, 1897.

2 Rudolf KJELLÉN: *Studier öfver Sveriges politiska gränser*. Ymer, 1899/19.

3 Idézet Sárfalvi Béla (ELTE TTK Regionális Földrajzi Tanszék) 1985-ben elhangzott, a politikai földrajz kurzus keretében tartott előadásából.

a geopolitika
három kulcsfogalma
a hatalom, a terület
és a narratíva

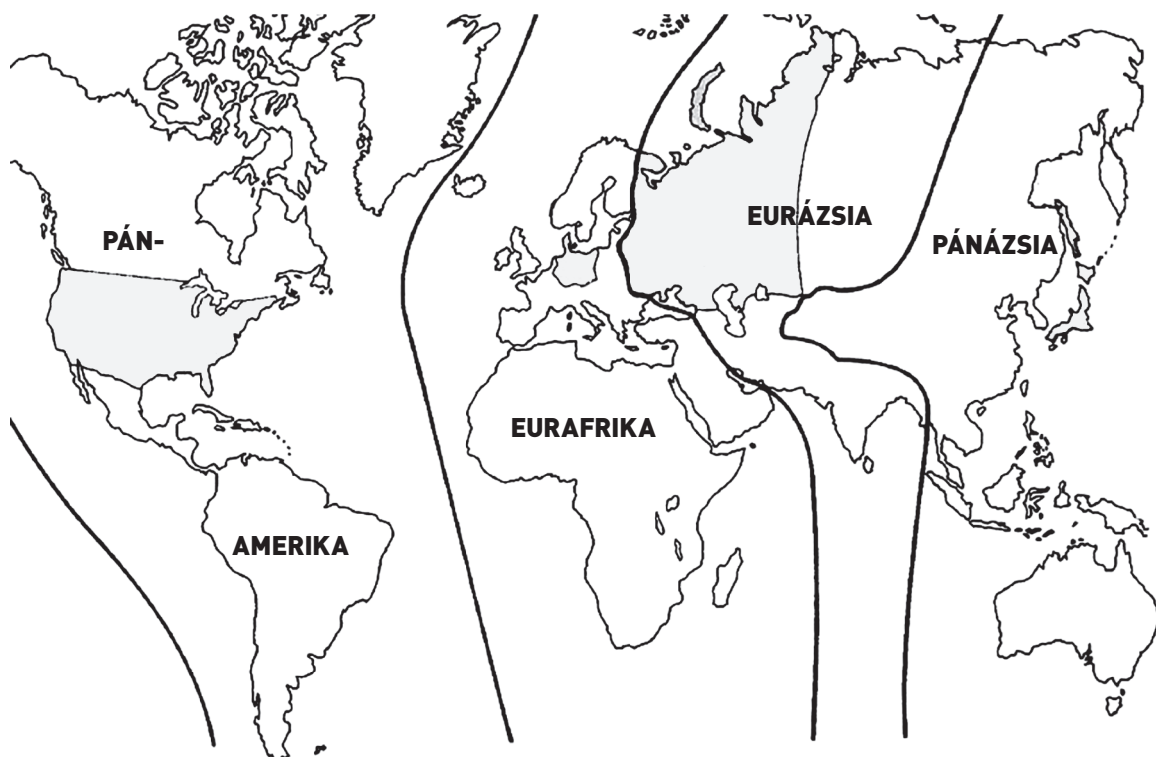

Földrajzi meghatározottság

– Halford Mackinder szívtájékelmélete alapján készített földgömb a II. világháború idején (*Life*, 1942. december 21. 106–107. oldal)

politika geostratégiai jellegének kialakítását, s ennek révén a geopolitikai szemléletmód megerősítését az aktuális külpolitikai döntések meghozatalában. Mackinder leghíresebb tanulmánya *A földrajz, mint a történelem kulcsa* címmel jelent meg, amelyet a brit Királyi Földrajzi Társaság 1904. január 25-én megtartott ülésén olvasott fel.⁴ Európa és Ázsia politikai elemzése kapcsán Mackinder arra keresett választ, hogy a földrajzi és a történelmi folyamatok, főbb események között milyen összefüggések lehetségesek. Tőle származik Eurázsia politikai fogalma, amely nemcsak egyszerűen arra utal, hogy földtani értelemben Európa és Ázsia egy kontinens, hanem kiemelten arra, hogy Európa és Ázsia népei, államai képezik a világhatalom központját. Az Európa és Ázsia közötti civilizációs konfliktust tanulmányozva megállapította, hogy a világ történelmének kulcsövezete (*pivot area*) Oroszországnak az Uraltól a Csendes-óceánig terjedő hatalmas térsége. Megítélése szerint ezt a kulcsövezetet egy Németország, Ausztria, Törökország, India és Kína által alkotott belső peremív (*inner crescent*) és egy Nagy-Britannia, Dél-Afrika, Ausztrália, az Egyesült Államok, Kanada és Japán által alkotott külső peremív (*outer crescent*) veszi körül.

4 Halford J. MACKINDER: The Geographical Pivot of History. *Geographical Journal*, 1904/4.

Befolyási övezetek –

Karl Haushofer ábrázolása a páneszmék által meghatározott pánrégiókról (Karl Haushofer: *Geopolitik der Pan-Ideen*. Zentral-Verlag, Berlin, 1931. alapján)

1919-ben jelent meg Mackinder *A demokratikus ideálok és a valóság* című könyve, amelynek egyik központi gondolata a szárazföldi és a tengeri hatalmak harca.⁵ Mackinder a földrajzi tényezők alapján vezeti le azon megállapítását, miszerint a tengeri hatalmak mindig legyőzik a szárazföldi hatalmakat, s ezért a szárazföldi országok egyik kiemelt geostratégiai célja az, hogy tengeri kijárást jussanak. E könyvében Mackinder kiterjesztette a kulcsövezet térségét Kelet-Európára, és a *pivot area* fogalom helyett a *heartland* (szívtájék) fogalmat használta, valamint az e körül lévő belső és külső peremívre a *rim-land* kifejezést alkalmazta. Könyvének végén szerepel az a mondat, hogy

„Aki uralkodik Kelet-Európán, az kormányozza a szívtájékot, aki uralkodik a szívtájékon, az kormányozza a világszigetet, aki uralkodik a világszigeten, az kormányozza a világot.”

Ez a mondat a mai napig a geopolitika legtöbbet használt idézete, jelentőségét az adja, hogy minden nagyhatalmi vezető ismeri, és a geopolitika általános felfogása szerint a nagyhatalmi lét megteremtésében/megőrzésében alapvető kérdés a szívtájék és a világsziget feletti uralom. Ugyanakkor az már rendszeres viták tárgyát képezi, hogy a világnak mely térsége tekinthető a szívtájéknak, és a 21. században továbbra is Kelet-Európa-e a világpolitika központi térsége. Vagyis Kelet-Európa nemcsak egy ütközőtér a sok közül, hanem még mindig kiemelt stratégiai jelentőséggel bír. Például arra a földrajzi kérdésre, hogy hol van Ukrajna, adhatunk olyan választ is, hogy Ukrajna Mackinder szívtájékának a része. Ebben az értelmezésben az orosz–ukrán háború (az angolszász világ és Oroszország közötti háború) tétje nagyon magas, mivel nem más, mint a világ feletti hatalom megszerzése és megerősítése. További geopolitikai viták tárgyát képezi az, hogy hogyan értelmezhető Mackinder világsziget-fogalma. Ugyan Mackinder a világsziget fogalmát Eurázsia és Afrika együttes területeként definiálta, de a világpolitikai döntéshozók a 20. század végéig ezen sokkal inkább csak Euráziát értették, főleg azért, mert Afrikának nem tulaj-

⁵ Halford J. MACKINDER: *Democratic Ideals and Reality. A Study in the Politics of Reconstruction*. Henry Holt and Company, New York, 1919.

donítottak kiemelt fontosságot. Azonban ez napjainkra alapvetően változik, mivel a kínai Övezet és Út kezdeményezés révén most van először reális lehetőség arra, hogy kialakuljon egy Európát, Ázsiát és Afrikát egyetlen gazdasági erőterbe tömörítő Mackinder-féle világsziget.

Ahogy Mackindert az angolszász geopolitikai iskola megteremtőjének tekintjük, úgy Karl Haushofert az I. világháború utáni német geopolitikai irányzat alapítójaként tartjuk számon. Haushofer, mint nyugállományba vonult katonatiszt, 1921-től a Münchener Egyetemen kezdett tanítani, s megalapította a Geopolitikai Intézetet. Tudományos munkásságának fő célja az volt, hogy igazolja az I. világháborút lezáró versailles-i békeszerződések igazságtalan voltát, és hozzájáruljon Németország világpolitikájának, területi hódításainak tudományos igazolásához. Az egyik legtöbbet vitatott és bírált műve az 1931-ben megjelent *A világpolitika ma*, melyben a hatalom és a tér kapcsolatát vizsgálta, mégpedig Ratzel organikusállam-elméletét alapul véve.⁶ Erre utal, hogy az államokat mint biológiai képződményeket elemezte, s rendszeresen használta az „állambiológia” elnevezést. Ez alapján vezette be a *Lebensraum*, azaz élettér fogalmát, amelynek megteremtése a náci Németország egyik kiemelt külpolitikai céljává vált.⁷ Szintén 1931-ben jelent meg a *Páneszmék geopolitikája* című műve, amelyben a népeket átfogó, alapvető célokat tartalmazó eszmékkel (az ún. páneszmékkel) és ezek földrajzi megjelenési formáival, az ún. pánrégiókkal foglalkozott.⁸ Ez utóbbi alapkérdése az, hogy hogyan osztható fel a világ az egyes nagyhatalmakhoz alárendelt birodalmi érdekszférákra, befolyási övezetekre. Haushofer e művében négy pánrégiót különített el: az USA által uralt Pán-Amerikát, a Japán által uralt Pán-Ázsiát (ehhez sorolta Kelet- és Dél-Ázsiát is), Pán-Oroszországot (a Szovjetunió által uralt ázsiai területekkel), valamint a Németország által vezetett Euroafrikát. A pánrégiók felosztásának koncepciója a geopolitika birodalmi szemléletének felel meg, s ennek fő kérdése, hogy a birodalmi érdekszférák milyen természeti erőforrásokkal, gazdasági erővel, népességszámmal rendelkeznek, s ezek az érdekszférák a közlekedési összeköttetések révén ténylegesen tudnak-e egy politikai–gazdasági egységként működni. A mai napig a világ országainak birodalmi erőterekre, nagyhatalmi érdekszférákra történő felosztása lényegében megfelel Haushofer pánrégiók elméletének, s jelenleg is a geostratégiák területi megjelenítésének alapját jelentik.

szárazföldi
és tengeri
hatalmak harca

A HIDEGHÁBORÚS GEOPOLITIKA

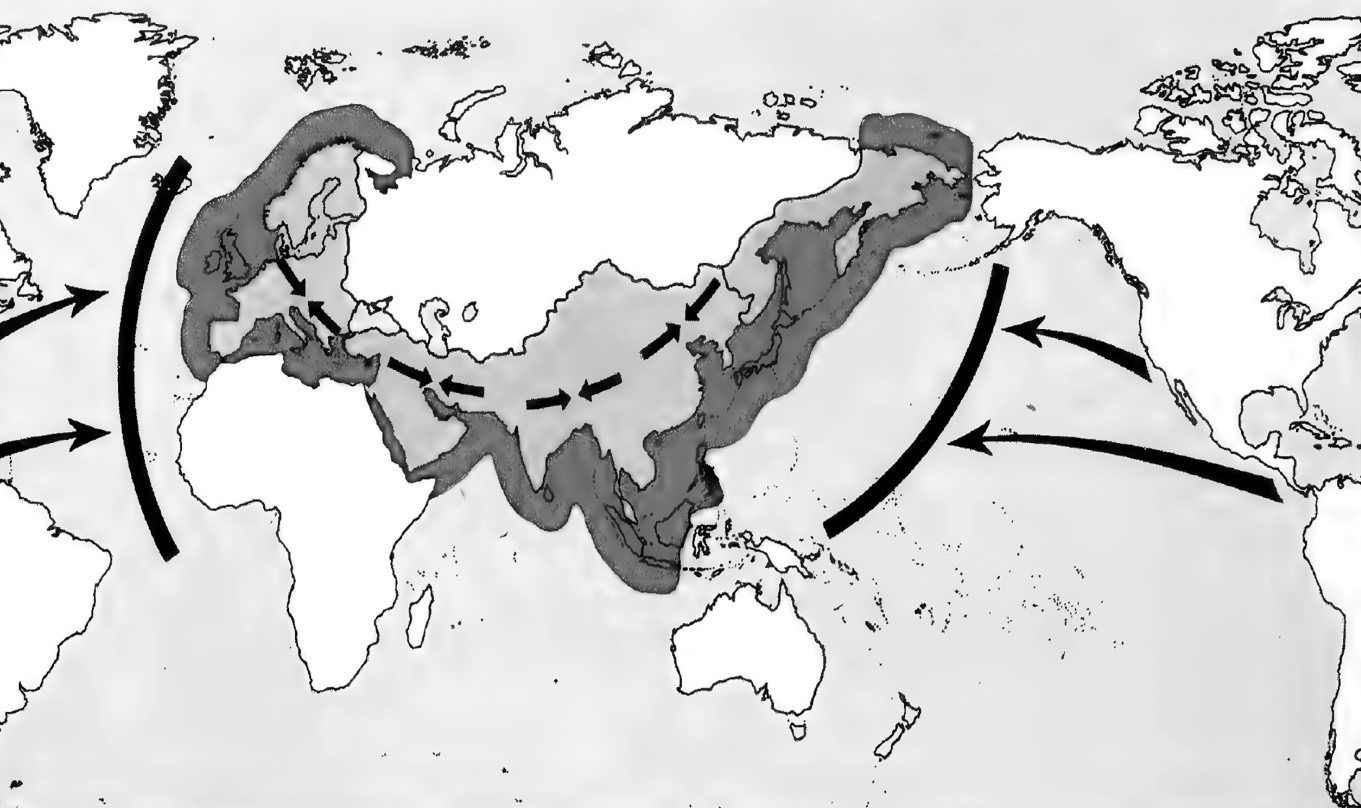
Mivel a náci Németország területi és nagyhatalmi törekvéseiben a geopolitika – kiemelten Karl Haushofer munkássága révén – meghatározó szerepet játszott, a klasszikus geopolitikai gondolkozásmód 1945-től a '90-es évek elejéig teljesen kikerült a politikai gondolkodás eszmei irányzataiból. Nem is használták a geopolitika fogalmát, vagy ha használták, akkor is csak általában a náci Németország külpolitikái stratégiáját értették alatta. Igen szemléletes példa erre, hogy Brian Berry amerikai földrajtudós 1969-ben „haldokló holtágnak” nevezte a politikai földrajz és a geopolitika tudományterületét, és azzal a jóslattal élt, hogy e tudományterület soha többé nem kerül vissza a tudományos gondolkodás *mainstream*jébe.

A II. világháború lezárásával, a bipoláris világ kialakulásával a hidegháborús gondolkozásmód, s ennek legfontosabb eszmerendszere, a George Kennan által 1947-ben megfogalmazott és Truman amerikai elnök által meghirdetett *containment* (fékmentartás) doktrína vált meghatározóvá. Az USA által vezetett NATO legfőbb stratégiai célja a Szovjetunió feltartóztatása volt, és a Szovjetunió által vezetett Varsói Szerződés is arra törekedett, hogy megakadályozza, hogy az angolszász világ érdekszféráját tovább növelje a Szovjet-

6 Karl HAUSHOFER: *Weltpolitik von heute*. Verlag und Betriebs-Gesellschaft, Berlin, 1931.

7 Tették mindezt úgy, hogy Karl Haushofer apósa zsidó származású volt, egyik fiát a Gestapo meggyilkolta, őt magát pedig Dachauba internálták. (A szerk.)

8 Karl HAUSHOFER: *Geopolitik der Pan-Ideen*. Zentral-Verlag, Berlin, 1931.

Feltartóztatás –

Nicolas Spykman ábrázolása az eurázsiai konfliktuszónákról
(Nicholas J. Spykman:
The Geography of Peace.
Harcourt, Brace and Co.,
New York, 1944. 52. oldal)

unió kárára. Ez a gondolatmenet lényegében a mai napig tovább él; Oroszország hivatalos álláspontja az, hogy a Nyugat megsértette a Németország újra-egyesítésekor Mihail Gorbacsovnak tett ígéretét, miszerint nem fogja tovább bővíteni a NATO-t, melynek határa Németország keleti határa lesz. Erre vezethető vissza az is, hogy a jelenlegi orosz–ukrán háborúban Oroszország egyik legfőbb követelése pontosan az, hogy Ukrajna soha ne lehessen a NATO tagja. Vagyis a fékentartás stratégiája, ha nem is hivatalosan deklaráltan, a mai napig kölcsönösen meghatározó az USA és Oroszország versenyében.

Bár a hidegháború időszakában a klasszikus geopolitikai gondolkozásmód látszólag háttérbe szorult, a *containment* eszmerendszere valójában szervesen illeszkedett a Halford Mackinder által alapított angolszász geopolitikai irányzatba. A fékentartás doktrínájának „geopolitikai keresztapja” Nicholas John Spykman holland származású amerikai politológus, a Yale Egyetem professzora volt. Munkássága során Mackinder *heartland*-elméletével vitakozott, ugyanis szerinte nem a *heartland*, hanem a *rimland* feletti uralom jelenti a nagyhatalmi lét alapját. A halála után egy évvel, 1944-ben megjelent *A béke földrajza* című művének *Eurázsia politikai térképe* címet viselő fejezetében a *rimland* területek világhatalmi fontosságát a következőképpen jellemezte: „Aki uralkodik a peremterületen, az kormányozza Euráziát, aki kormányozza Euráziát, az uralkodik a világ fölött.”⁹ Tegyük hozzá: Alekszandr Dugin az 1997-ben megjelent *A geopolitika alapjai* című művében a Nyugat Szovjetunióval szemben alkalmazott fékentartás stratégiáját azzal szemléltette, hogy a Nyugat Görögországtól, Törökországon, Iránon át az indiai-óceáni szigetekig egészen a Fülöp-szigetekig egy „anakondagyűrűt” hozott létre, megakadályozva, hogy a Szovjetunió meleg tengeri kijáratokat szerezhesen.¹⁰ Ezért Dugin a jelenlegi orosz geopolitika egyik fő céljának ebből az „anakondagyűrűből” való kitörést nevezte.

⁹ Nicholas J. SPYKMAN: *The Geography of the Peace*. szerk. Helen R. NICHOLL, Harcourt, Brace & Co., New York, 1944.

¹⁰ Alekszandr DUGIN: *Osnovi geopolityiki. Geopolityiceszkoje buducseje Rosszii. Mislity prosztransztvom. Arktogeia*, Moskva, 1997.

AZ EGYPÓLUSÚ VILÁGREND

A geopolitika ismételt felvirágzása a hidegháború lezárásához, az atlanti központú egypólusú világrend kialakulásához és az erősödő globalizációs tendenciákhoz köthető. Az angolszász gondolkozásmód dominánssá válásával a klasszikus geopolitika helyét az ún. kritikai geopolitika vette át, amely szakított azzal a nézőponttal, hogy egy nemzetállam fejlődési pályája kizárólag a természetföldrajzi tényezők alapján értelmezhető. A geopolitika ebben a megközelítésben rendszerint mint a nemzetközi politikai kapcsolatok térbelisége jelenik meg. S bár e kritikai megközelítésnek is kiemelt szempontja a területiális nemzetállamok geostratégiájának kutatása, ez egyre sokrétűbbé válik, és legalább annyira kiterjed a kultúra, a gazdaság, a belpolitika, a szociális és a társadalmi kérdések vizsgálatára is. Nem véletlenül változott meg alapvetően a geopolitika fogalma is, amely ráadásul egyre vitatottabb, sőt általánosan elterjedt az a felfogás is, hogy a geopolitika interdiszciplináris tudományterület, a klasszikus geopolitikai gondolkozásmód pedig érvényét veszítette.

Az angolszász kritikai geopolitika teljesen újraértelmezte a geopolitika három alapfogalmát, a terület, a hatalom és a narratíva kérdését, s lényegében a liberális demokratikus világrend elméleti megalapozását szolgálja, így pedig a nemzetközi kapcsolatok liberális eszmerendszeréhez sorolható.¹¹ Vagyis egy olyan hatalomgyakorlási módhoz, ahol a hatalmat nem vállalják fel nyíltan, ahol a hatalom gyakorlása és érvényesítése helyett a „demokratikus értékek” és a „szabályokon alapuló multilaterális világrend” védelme az elsődleges szempont. A *soft powerre* épülő hatalom alapja az a készlet, hogy a liberális demokratikus világrendhez való csatlakozás vonzó legyen az egyes országok számára.

De valódi geopolitika-e a kritikai geopolitika, vagy csak a geopolitika szimulációja, a tényleges nagyhatalmi szándékok elfedése? A kérdésre adandó választ megszabja az, hogy ténylegesen milyen nagyhatalomról beszélünk. Amennyiben a kritikai geopolitikát úgy értelmezzük, hogy az lényegében az USA hegemon hatalmi létének a megalapozása, illetve ennek eladhatóvá tétele a világ többi országa felé, akkor ez valódi geopolitika, mivel nem más, mint a hagyományos geopolitikai fogalmak globális világhoz való igazítása, a hegemon nagyhatalmi lét narratívája. Ugyanakkor e liberális kritikai geopolitika például az EU részéről csak geopolitikai szimuláció, mivel az EU vezetői az USA által vezetett világ eszmerendszerét, amerikai narratíváját hirdetik, de valójában neki nincs tényleges eszköztára e narratíva megvalósításához, és alapvetően nem is vállalja fel a hatalmi politizálást.

	KLASSZIKUS GEOPOLITIKA	KRITIKAI GEOPOLITIKA
TERÜLET	terület nagysága, földrajzi helyzet, határok, szomszédság, regionális érdekszférák, birodalom	a terület és a földrajzi helyzet csökkenő fontossága, a határok nélküli világ, a világ egészét átfogó terület és határok nélküli globális folyamatok
HATALOM	a nemzetállamok hatalma, fegyveres hatalom, szárazföldi és tengeri hatalom, hatalom a területek és a természeti erőforrások felett	határon átnyúló szervezetek, globális intézmények, transznacionális vállalatok, nemzetközi hálózatok, gazdasági hatalom, <i>soft power</i> , technológiai hatalom, rugalmasság, kölcsönös függés
NARRATÍVA	a nemzetállamok szuverenitása, nemzetbiztonsági doktrína, a földrajzi adottságokra és a történelmi múlt, valamint a vallási hagyományokra épülő regionális érdekszférák kiépítése	összekapcsolt világ, értékközösség, a demokratikus értékeken és szabályokon alapuló multilaterális világrend, szövetségi rendszer, liberális demokratikus világrend, világkormányzás

A terület, a hatalom és a narratíva fogalmának értelmezése a klasszikus és a kritikai geopolitikában

11 *The Geopolitics Reader*, szerk. Gearóid Ó. TUATHAIL – Simon DALBY – Paul ROUTLEDGE, Routledge, London, 2003.

A KLASSZIKUS GEOPOLITIKA RENESZÁNSZA

Bár a kritikai geopolitika a nyugati geopolitikai gondolkodás *mainstream*jét jelentette, sőt bizonyos értelemben jelenti ma is, de valójában a nagyhatalmak reálpolitikájuk terén soha nem szakadtak el a klasszikus geopolitikai gondolkozásmódtól. Erre az egyik legfontosabb példa az, hogy a mai napig folyamatos viták témáját képezi, hogy létezik-e egyáltalán a politikai és gazdasági értelemben vett Eurázsia? Az angolszász világ geopolitikailag Euráziát mint a „Nyugat végzetét” értelmezi, ugyanis amennyiben kialakulna egy olyan eurázsiai erőter, amelyet európai és/vagy ázsiai országok alakítanának, ezek kiszorítanák az Egyesült Államokat az eurázsiai erőterből, és akkor egyértelműen megszűnne az USA globális hegemon vezető szerepköre.¹² Lényegében erre utalt Henry Kissinger a következőképpen:

„Geopolitikailag nézve Amerika sziget a hatalmas eurázsiai földrész mellett, melynek erőforrásai és népessége messze felülmúlja az Egyesült Államokét. Amerika számára, akár van hidegháború, akár nincs, a legnagyobb stratégiai veszélyt az jelentené, ha egyetlen hatalom uralná Eurázsia bármelyik – európai vagy ázsiai – felét. Egy ilyen csoport ugyanis gazdaságilag, s végső soron katonailag is Amerika felé nőhetne. Ezt a veszélyt mindenképpen meg kellene akadályozni, még akkor is, ha az uralkodó hatalom látszólag barátságos magatartást tanúsít, ha ugyanis a szándékok megváltoznak, Amerika hátrányos helyzetben találhatja magát, ami a hatékony védekezést illeti, és egyre kevesebb lehetősége lenne az események alakítására.”¹³

Az USA reálpolitikájának másik leghíresebb képviselője, Zbigniew Brzezinski az USA világhatalma számára a legnagyobb veszélyt a következő lehetséges jövőképben látja: „Talán a legveszélyesebb forgatókönyv az lenne, ha létrejön-

ne egy Kínából, Oroszországból és esetleg Iránból álló nagy koalíció, egy olyan » hegemoniaellenes« szövetség, amelyet nem az ideológia, hanem az egymást erősítő sérelmek tartanának össze.”¹⁴ Brzezinski a nagy sakktáblán az USA eurázsiai erőter feletti hatalomgyakorlását értette, könyvének fő üzenete éppen az, hogy az USA hegemon hatalmi szerepkörének megőrzéséhez a legfontosabb geostratégiát az jelenti, hogy meg kell gátol-

nia az európai és az ázsiai országok szorosabb kapcsolatait, vagyis meg kell akadályoznia, hogy kialakuljon egy új eurázsiai erőter. Mindezek alapján egyértelmű, hogy napjaink geopolitikájának két legnagyobb formátumú alakítója egyértelműen a klasszikus geopolitikai gondolkozásmódot követte.

A klasszikus geopolitika reneszánszához még nagymértékben hozzájárul az is, hogy Donald Trump nagyhatalmi gondolkozásmódja a 19. századi amerikai geopolitikai irányt követi. Kiemelten a James Monroe államelnökhöz fűződő Monroe-elvet. 1823. december másodikán Monroe elnök az amerikai Kongresszushoz küldött üzenetében kifejtette, hogy „az amerikai kontinensek ne lehessenek többé bármelyik európai hatalom kolonizáló tevékenységének tárgyai”.¹⁵ Az utókor, kiemelten Trump elnök, ezt az elvet már csak azzal a leegyszerűsítéssel szokta idézni, hogy „Amerika az amerikaiaké”. Az USA tengeri hatalmának megszilárdítása terén az Alfred Thayer Mahan tengerészeti tiszt által 1890-ben kiadott *A tengeri hatalom befolyása a történelemre, 1660–1783* az irányadó.¹⁶ Ebben Mahan négy kiemelt feladatot jelölt ki az USA

» az USA meggátolta Európa és Ázsia szorosabb kapcsolatát

12 Alexandros PETERSEN: *The World Island. Eurasian Geopolitics and the Fate of the West*. Praeger, Santa Barbara, 2011.

13 Henry KISSINGER: *Diplomácia* [1994] ford. BAIK Éva et al., jegyz. MAGYARICS Tamás, a térképeket rajz. DOBIECZKY Magda, Panem, Bp. 2008. 814.

14 Zbigniew BRZEZINSKI: *A nagy sakktábla. Amerika világelsőse és geostratégiai feladatai* [1997] ford. HRUBY József, Európa, Bp. 1998. 77.

15 Izsák Éva: *A klasszikus politikai földrajz és geopolitika történeti áttekintése = A globális világ politikai földrajza*. szerk. BERNEK Ágnes, Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. 2002.

16 Alfred T. MAHAN: *The Influence of Sea Power upon History, 1660–1783*. Little, Brown & Co., Boston, 1890.

Ki az úr a háznál? – A Monroe-doktrínát alkalmazó Amerikai Egyesült Államok ábrázolása a Puck magazinban, 1901 (Library of Congress)

tengeri hatalmának megszilárdítása érdekében: 1) az USA-nak tengeri flottával kell rendelkeznie, 2) meg kell építeni a Panama-csatornát, 3) ki kell építeni a tengeri támaszpontokat 4), és *open door* gazdaságpolitikát kell folytatni a világ többi állama felé. Trump számára kardinális kérdés a Panama-csatorna visszaszerzése – a csatorna építése a többségi francia tulajdonú Csatornaépítési Társaságtól 1903-ban került amerikai kézbe és utána az amerikaiak építették meg, végül a csatornát 1914-ben adták át a forgalomnak, a Csatorna-övezet az amerikai fennhatóság után 1999-ben került Panama alá. 2025 tavaszán az USA és Panama új biztonsági megállapodást kötött, melynek értelmében amerikai katonákat vezényeltek a Panamában lévő három – az utóbbi évtizedekben csak részlegesen használt – amerikai bázisra. Így várható, hogy Panamában az amerikai fennhatóság ismételten erősödni fog. Sőt Grönlandnak, a világ legnagyobb szigetének Trump által rendszeresen hangoztatott amerikai megvételi szándéka is a 19. századi klasszikus amerikai geopolitikát idézi. Ugyanis miután William Seward amerikai külügyminiszter 1867-ben megvette Alaszkát a cári Oroszországtól, a Dán Királyságnak is megtette az ajánlatot Grönland megvételére, de Dánia már ekkor sem kívánta eladni a szigetet. Mindebből jól látszik, hogy a jelenlegi elnöki adminisztráció geopolitikai gondolkodásmódja szakít a liberális geopolitikai eszmerendszerrel, és egyértelműen a 19. századi klasszikus amerikai nagyhatalmi elvekhez tér vissza.

Bár az angolszász országokban jelenleg nagy elméleti viták vannak a klasszikus és a kritikai geopolitika képviselői között, az atlanti erőterén kívüli államok valójában soha nem szakítottak a klasszikus geopolitikai gondolkodásmóddal. Erre egyértelműen a legjobb példa az orosz geopolitika, melynek mindig is Eurázsia volt a központi szava Nagy Péter cár uralkodásától (1682–1725) kezdve egészen napjainkig. Oroszország egymást követő történelmi korszakaiban az alapvető kérdés rendszeresen az volt, hogy az eurázsiaiág irányzatán belül az európai vagy az ázsiai kapcsolatok élvezzenek-e prioritást. Az orosz eurázsiaiág a földrajzi, a történelmi és a civilizációs kettősség – Oroszország egyszerre európai és ázsiai állam – feloldása, az önálló orosz

Világsziget –

A Mackinder-féle világsziget, azaz Eurázsia és Afrika összekapcsolódása
(Richard E. Harrison: *Look at the World: The Fortune Atlas of World Strategy*. A. A. Knopf, New York, 1944.)

geopolitikai tér megteremtése, a nyugatosok (akik szerint Európa jelenti az orosz fejlődési út célját) és a szlavofilek (szerintük a saját orosz fejlődési utat kell követni) szembenállásának feloldása. Oroszország hagyományos, földrajzilag és történelmileg determinált geostratégiai iránya a Nyugat, vagyis Európa, illetve tágabb értelemben az atlanti erőter. Putyin 2011-ben az Eurázsiai Unió koncepciójának felvázolásakor vezette be először a „Nagyobb Európa” fogalmát, amely azt jelentette, hogy Lisszabontól Vlagyivosztokig egy új gazdasági és politikai erőter alakulna ki. Azonban a Krím-félsziget 2014. márciusi orosz annektálása, majd a 2022 februárjában megkezdődött orosz–ukrán háború alapjaiban kérdőjelezte meg Európa és az atlanti erőter, valamint Oroszország viszonyát. Oroszország angolszász erőterrel való elszigetelődése révén a jelenlegi orosz geostratégiai irány jelszava a „Nagyobb Eurázsia” lett. Ennek lényege Oroszország Európától/Nyugattól való elfordulása, függetlenedése, és egy új, ázsiai dominanciájú eurázsiai erőter kiépítése. Ezen geostratégia egyik legfőbb iránya a Kelet, azaz az orosz távol-keleti területek gazdasági fejlesztése, és Oroszország csendes-óceáni világ gazdasági helyzetének megalapozása. Másrészt Oroszország Észak felé történő nyitásának legfőbb eleme egy új északi hajózási útvonal megteremtése és ennek révén új szállítási útvonalak kialakítása, tágabb értelemben az Északi-sarkért folytatott nagyhatalmi versenyben Oroszország győztes pozíciójának megszilárdítása. Harmadrészt a fő geostratégiai irány a Dél. Oroszország, India és Irán még 2002-ben írta alá a Nemzetközi Észak–Déli Közlekedési Folyosó megépítéséről szóló szerződést, 2022-től pedig már rendszeres szállítások vannak ezen az útvonalon. Ez alapjaiban változtatja meg Oroszország földrajzi helyzetét, ugyanis ennek révén Oroszország tengeri kijáratot kap az iráni Bandar-Abbász kikötőjén keresztül a Perzsa-(Arab-)öbölre és az indiai Mumbai kikötője révén az Indiai-óceánra, vagyis egyértelműen ki tud törni az angolszász országok által kiépített „anakondagyűrűből”.¹⁷

¹⁷ Lásd bővebben: BERNEK Ágnes: Oroszország jelenlegi „Nagyobb Eurázsia” geostratégiai iránya és ennek geökonómiai konzekvenciái = Geopolitika, pénzügy és gazdaság a felemelkedő Euráziában. szerk. TÁRIK Meszár – VERES Szabolcs, Eurázsia Központ Neumann János Egyetem, Bp. 2022.

A 21. SZÁZADI RÉALGEOPOLITIKA

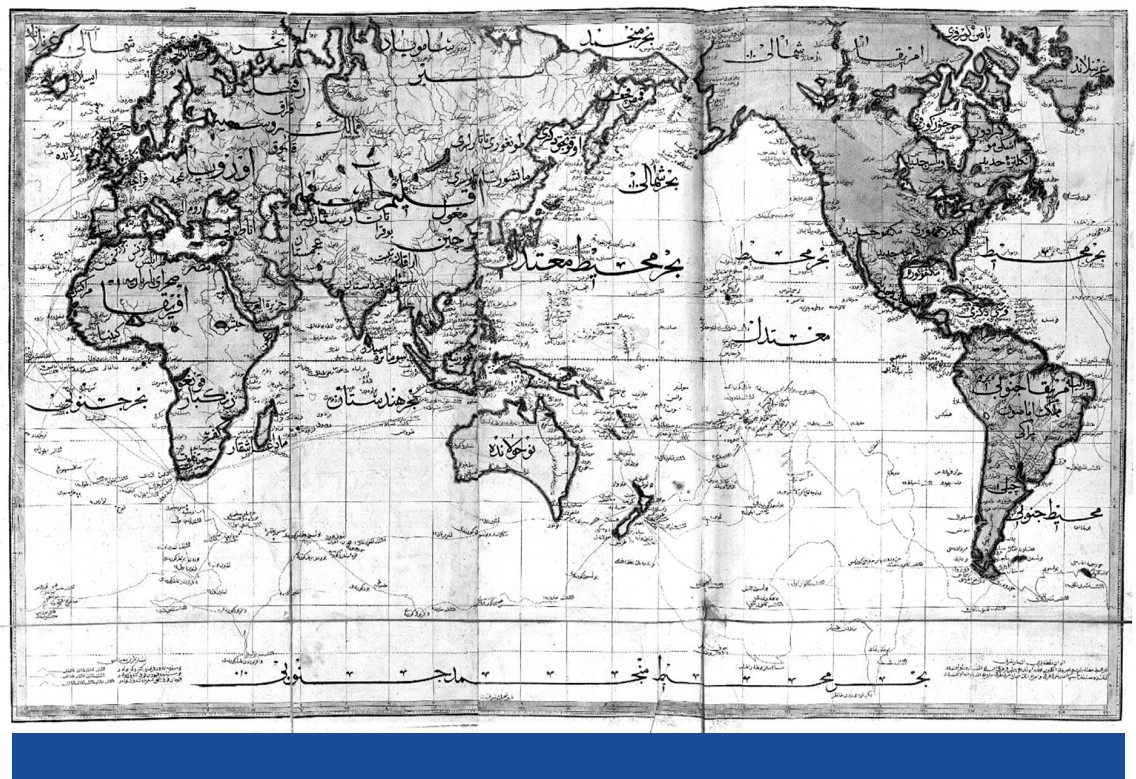
Véleményem szerint napjaink formálódó többpólusú világa, a 21. század első negyedének világrendszerelváltása egy új geopolitikai gondolkozásmód kialakítását teszi szükségessé.¹⁸ Egy olyan új geopolitikai szemlélet megalapozása szükséges, amely nemcsak az angolszász világ vezető hatalmainak geopolitikáját tükrözi, hanem a feltörekvő nagyhatalmak geostratégiáit is megfelelően magyarázza. Ez egyben azt is jelenti, hogy *ki kell lépniünk az atlanti erőter államainak gondolatvilágából, eszmerendszeréből*, és el kell fogadnunk az egyes civilizációk hatalomról, hatalomgyakorlásról való különböző felfogásait. Vagyis a geopolitika eddigi, szinte kizárólagos angolszász értelmezése helyett új geopolitikai szemléletmódokat kell megismernünk. Választ kell adnunk arra az alapkérdésre, hogy a klasszikus geopolitikai gondolkodásmód – vagyis a földrajzi adottságok hatalmi pozíciókat alakító szerepe – érvényes-e még napjainkban. Megítélésem szerint igen, mivel bármilyen jelenlegi hatalmi konfrontációs helyzetet is vizsgálunk, a földrajzi helyzet, a természetföldrajzi tényezők és az ezekkel összefüggő történelmi múlt minden esetben meghatározó. Mackinder 1904-es tanulmányának címe és alap gondolata – még egyszer: *A földrajz, mint a történelem kulcsa* – a mai napig helytálló. Ugyanakkor vitathatatlan, hogy a 20. és a 21. század világa alapvetően eltér, így a klasszikus geopolitikát újra kell értelmeznünk napjaink adottságaihoz igazítva. Ezt az irányt nevezem a továbbiakban *reálgeopolitikának*, célom pedig az, hogy ennek keretrendszerét felvázoljam. A továbbiakban választ keresek arra, hogy a geopolitika három alapfogalma – megismételve: a hatalom, a terület és a narratíva – hogyan változik napjainkban.

A *hatalom* hagyományos geopolitikai értelmezése a nagyhatalmak adott terület feletti hatalmát jelentette. Napjainkra ez már több szempontból változik. Egy olyan komplex, kölcsönös függőségekkel jellemezhető világban élünk, ahol *a geopolitika többszereplős játszmává válik*, s a nemzetállamok mellett a nemzetközi szervezetek, transznacionális vállalatok, a valamilyen ideológia alapján szerveződő civil közösségek és maguk az egyének is a „nagy játszma” alakítóivá, szereplőivé válhatnak. Ugyanakkor kérdés, hogy mindezek a szereplők milyen kapcsolatban állnak egymással, és közöttük felvázolható-e hierarchikus viszony. Az előző megállapításból következik, hogy napjainkra *magának a hatalomnak is megváltozik a geopolitikai értelmezése*. Például egy transznacionális vállalat nemzetközi domináns pozíciója révén ugyan gyakorolhat hatalmat, de nemzetbiztonsági doktrínát sohasem fogalmaz meg, mivel a célja a világpiac valamely ágazatának az uralása. Sőt, általános közgazdasági felfogásától eltérően a transznacionális vállalatok nemzetisége nagyon is meghatározó, így például egy amerikai, egy kínai vagy egy orosz vállalat működése alapvetően eltér egymástól. A geoökonómiának, vagyis a gazdasági úton történő hatalomgyakorlásnak meghatározó eleme, hogy a nem angolszász országok transznacionális vállalatai a saját nemzetállamaikkal szoros kapcsolatban állnak, még akkor is, ha ez első ránézésre nem teljesen nyilvánvaló. Továbbá ártértekelődik az az általános felfogás is, hogy geopolitikai stratégiája kizárólag csak a nagyhatalmaknak lehet. Különösen azért, mert *a formálódó többpólusú világban a hegemon szerepkörű nagyhatalmak mellett egyre fontosabbá válnak a regionális hatalmak*. A közeljövő geopolitikai kutatásainak nagy kérdése, hogy egy feltörekvő regionális nagyhatalom geostratégiái és ezek megvalósítása mennyiben térnek el a hagyományos értelemben vett nagyhatalmakétól.

A *terület* a 20. század elején nyilvánvalóan a valós területet jelentette, geopolitikailag mackinderi értelemben a tengeri és szárazföldi hatalmak harcát. A 21. században viszont a közlekedési és a nagymértékű kommunikációs technológiai fejlődés a terület fogalmát alapvetően átalakította. A közlekedési technológia hatalmas fejlődése révén *az egyes földrajzi helyek összeköttetése*

**egyre fontosabbá
válnak a regionális
középhatalmak**

¹⁸ Lásd bővebben: Békés Márton: A világrendszerelváltás. *Kommentár*, 2022/4.

Régi-új világ –
Oszmán világtérkép
1803-ban
(X)

(konnektivitása) soha korábban nem látott mértékben megerősödött. Alapvetően átértékelődik a földrajzi közelség fogalma, és megszűnnek a világ folyamataitól elzárt területek. Geopolitikailag ez azt is jelenti, hogy immár valamennyi terület, illetve politikai egység (állam) valamely nagyhatalom/regionális hatalom érdekszférájába kerül. A kommunikációs technológia fejlődése révén a valós tér mellett önálló térkategóriává válik a virtuális tér, amely az új reálgeopolitikai szemléletmód egyik legfontosabb kihívása. Kik uralják a virtuális teret? Ahogy arra már az előzőekben utaltam, a hatalom diffúziója révén a hatalmi érvényesítés kezd eltolódni a nem-állami szereplők felé, akik már legalább annyira uralhatják a virtuális teret, mint a nemzetállamok. Ennek pozitív hatásai (például az új nemzetközi környezetvédelmi szabályozások) és negatív következményei (a területhez kötött, vagy attól elkülönült regionális vagy globális terrorizmus) egyaránt lehetnek, melyeknek köszönhetően a hagyományos geopolitikai térfogalmak fontossága csökken. Mind a valós, mind a virtuális tér aktorainak kapcsolata hatalmas mértékben megerősödik, a valós tér mellett a hálózatok önálló geopolitikai fogalomként válnak. Egyre nyilvánvalóbb, hogy egy adott ország vagy más, hatalmat gyakorolni tudó aktor hatalmi befolyása már sokkal inkább definiálható az adott hálózatok feletti hatalmával. Alapkérdéssé válik az, hogy a „területek feletti hatalom” paradigmája után beszélhetünk-e a „hatalmi hálózatok” önálló paradigmájáról? A hálózati szemlélet alapján megállapítható, hogy a jelenleg alakuló többpólusú világgazdaság (és geopolitikai érdekszférák) formálódó megarégiói már nem egyszerűen csak az egymás melletti területek aggregátumát jelentik, hanem sokkal inkább új gazdasági és politikai területi hálózatok kialakulását. Így a 21. századi megarégiók egyszerre szerveződnek az államok területi szintjén és a stratégiai földrajzi helyek közötti hálózatok szintjén. Vagyis az újfajta hálózatalapú térszerveződéshez nem szükséges a teljes területek bevonása, hanem elég csak az egyes területek stratégiai földrajzi helyeinek kiválasztása és az ezek közötti valós és virtuális térben lévő kapcsolatok megteremtése. Ezért felértékelődnek a stratégiai földrajzi helyek és ezek speciális szerepkörű kapuvárosai, mivel ezek biztosítják a különböző hálózatok közötti kapcsolatot.

A *narratíva* a klasszikus geopolitikai szemléletben a nagyhatalmak külügyi/ nemzetbiztonsági doktrínák formájában történő kinyilatkoztatását jelenti. Egy nagyhatalom adott terület feletti uralmára való jogát, valamint azt, hogy az adott terület miért tartozik az érdekszférájába, általában földrajzi, történelmi és civilizációs okokkal indokolja. Erre tökéletes példa Oroszország jelenlegi narratívája Ukrajnát illetően. A 21. század elejére azonban a narratíva geopolitikai értelmezése több szempontból is változik: amíg korábban szinte kizárólagos volt az atlanti erőter országainak nagyhatalmi narratívája, most ezek legitimitása egyre inkább megkérdőjeleződik. A közeljövő többpólusú világa valószínűleg egy olyan világrendet fog kialakítani, ahol *a feltörekvő nagyhatalmak narratívája is egyre elfogadottabb lesz*, bár ez nyilvánvalóan a civilizációs különbségekkel is szoros kapcsolatban fog állni. Kiválóan szemlélteti ezt a jelenlegi kínai nagyhatalmi narratíva, amely a nagyhatalmi versenyt nem nyugati módon értelmezi. Amíg a nyugati gondolkodásmód a háborúra mint a politika más eszközökkel történő folytatására tekint, addig Kína a háború fogalmát sohasem csak katonai úton értelmezte, hanem komplexebben, legalább annyira gazdasági és pszichológiai értelemben is. A Nyugat zéróösszegű sakkjátszmán alapuló gondolkozásmódja (súlypont és döntő csata) szemben áll a kínai, stratégiai bekerítés művészetére épülő *weiqi* játékkal. Amíg a Nyugat a maximális biztonság és stabilitás megteremtésére törekszik, addig a kínaiak tudják, hogy ilyen nem létezik, merthogy minden az állandó változás állapotában van. Ahogy napjainkban a geopolitika többszereplős játszmává válik, úgy kérdéssé válik, *hogy csak a nagyhatalmaknak lehet narratívája, vagy a nemállami szereplőknek is*. A kérdés bár szokatlan, de egyelőre még messze nem egyértelmű, hogy például a transznacionális vállalatok, a civil mozgalmak vagy az egyének kommunikációs tartalma/stílusa mennyiben alapozhatja meg saját hatalmi helyzetüket, vagy mennyiben járul hozzá egy adott nemzetállam hatalmi pozíciójának változásához. A narratíva elválaszthatatlan a médiától. A közösségi felületeken történő hatalmi kommunikáció egyre elterjedtebbé válik, de kérdés az, hogy ez mennyire tekinthető „csak” kommunikációnak, vagy valós hatalmi pozícióra vonatkozó tartalommal is bír.

Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy a reálgeopolitika új paradigmája a klasszikus geopolitikai szemléletmód lényegét tükrözi vissza, vagyis az adott terület feletti hatalmat és az e területi hatalomra vonatkozó narratívát. Ugyanakkor a 21. századra alapvető kérdéssé válik, hogy a hatalom diffúziója révén a nagyhatalmakon kívül milyen aktorok rendelkeznek még hatalommal, és ez a hatalom mennyire vonatkozik mind a valós, mind a virtuális területekre, valamint a hatalom felfogásának civilizációs különbségei hogyan jelennek meg az egyes nagyhatalmi narratívákban. Ezen sorok szerzője reméli, hogy napjaink formálódó többpólusú világa, világrendszerváltása ezen új reálgeopolitikai gondolkozásmód alapján jobban érthetővé válik, és lehetőséget biztosít arra, hogy a közeljövőben a geopolitikát ne csak az angolszász szemléletmód alapján értelmezzük. ■

a reálgeopolitika 21. századi paradigmája

